

Az Ember Tragédiája rekonstrukciója

Szabó József püspök emlékezetére

Nehéz feladat elé állítja a hívő keresztényeket és a Tragédia értékelőit *Striker Sándor*. Több mint húsz éve foglalkozik elmélyülten *Madách Imre* remekművével, Az ember tragédiájával. Munkássága eredményét 1996-ban két kötetben helyezte a magyar szakvélemény és az olvasóközönség elé. Az egyik: Az ember tragédiája rekonstrukciója. Ebben kifejti érvelését Madách Imre eredeti szövege mellett az *Arany János* által javított szöveggel szemben. Nem nyúl hozzá Arany igazításainak zseniális részéhez, csak a megkérdőjelezhetőket változtatja vissza Madách saját soraira. Próbálja megoldani, ami sokak számára régóta rejtély, a Tragédia záró mondatának, az utolsó, 2140. sornak a jelentését: „Mondottam ember: küzdj’ és bízva bízzál!”

Striker Sándor egyidejűleg megjelent második kötete: Az ember tragédiája „érinetlen” változata. Ez a könyv már nem tartalmaz magyarázatot, hanem a rekonstruált szöveget egyvégtében közli. E szöveg szerint adták elő a budai Várszínházban 1996. március 14-én a Tragédiát.

Az előadás előtt három héttel a Lucifert alakító Garas Dezső adott interjút a Magyar Nemzet riporterének. A színművész néhány szavát itt közlöm. Kár, hogy az egész terjedelmi okokból nem idézhetem, mert mélyére látott a műnek. „Ki a főszereplője a Tragédiának? Ádám, Éva vagy Lucifer?” – kérdezte a riporter. „Madách Imre” – válaszolta Garas. „Madáchra kell összpontosítanunk, a szövegre, hogy a próbák alatt megfejthessük, mit gondolt ő az ember tragédiájának.” Majd később: „Lucifer azt jelenti: fényt hozó. A gondolkodás fényességét hozza, miközben szkeptikus, sőt humora is van.” A színdarab Lucifere így határozza meg Madách Luciferét: „A kérdező ember megtestesítője”.

Néhány szót írásom *dedikációjáról*! Szabó József érettségi dolgozatát Az ember tragédiájáról írta. A mű életreszólóan megragadta. Kora ifjúságától könyvek olvasója, közben a Tragédia szerelmese maradt. Egyedülálló Madách-gyűjteményét nyugdíjas korában a győri Xantus János Múzeumnak ajándékozta, ahol kutatását folytathatta. Iskolák meghívására előadásokat tartott a diákoknak a Tragédiáról. Gyűjteményében helyet foglal a remekmű 33 nyelven történt fordítása. Ehhez kapcsolódik egy emlékem. 1972-ben Itáliában jártam, több város és táj után befejezésül Velencét kerestem fel. Vaporettoval (kis motoros hajó) kijutottam néhány szigetre is. Az egyik alkalommal S. Lazarro szigetére mentem a neves örmény kolostor kedvéért. Az alkalmilag összeverődött turistacsoportnak Fogolyán Lukács (Miklós) fiatal örmény szerzetes magyarázta a látnivalókat a szétszóródott örmény nép kulturális központjában. A nagy könyvtár egyik légkondicionált helyiségében őrzik a régi kéziratos kiadványokat. Kiderült, hogy az ott lakó szerzetes bátyja éppen Az ember tragédiáját fordítja örmény nyelvre. Mindketten erdélyi származásúak, kitűnően beszélnek

magyarul. Fogolyán András Szabó Józseffel levelezik a fordítást illető kérdésekben. Megjelenő fordítása hamarosan bekerült a győri gyűjteménybe.

Striker Sándor kutató munkájának eredményét sokan dicsérik, mások vitatják. Ehhez mi nem szólunk hozzá. Ellenben négy kérdést felvettem a szerzőnek, s ő világos érveléssel válaszolt rájuk. Kiindultam egy Madách-level részletéből, melyet a Diakonia folyóiratunk 1979/2. számában tettem közzé, éppen egy Madách-cikkkel kapcsolatban. A Madách-mű első megjelenéséről Erdélyi János 1862-ben írt recenziót. Erre válaszolt Madách 1862. szeptember 13-án kelt levelében. Ebből idézek:

„Igaz, hogy (az ember) mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyöngé, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint tragikum), de, bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelentek ›küzdj és bízzál‹-ja vonatkozik.”

Striker Sándor erre a kérdésemre többek között így válaszol: „A Tragédiában azonban – az Erdélyi Jánoshoz írottakkal ellentétben – sokkal logikusabb, a *levéltíró* Madách védekezésével szemben a *tragédiaíró* Madách zsenijét tükröző álláspont található meg. Hiszen az utolsó sor ›Küzdj és bízza bízzál‹-jának előzménye is van a drámában, s éppenséggel Lucifer az, aki mindkét isteni jó tanácsot megelőlegezi a korábbiakban: ›Küzdést kívánok, disharmoniát‹ mondja az emberpárnak az alma leszakítása előtti pillanatokban (300. sor), majd az álomba bájolás előtt a bizakodást is ő ígéri meg először. (549-555. sorok). A *küzdésre* buzdítás és a *bizakodásra* intés tehát nem az Úrtól eredeztetendő: a Tragédia építkezése szerint Lucifer szerezte meg az emberpár, az emberiség számára – a tudással együtt – e két princípiumot (addig a *függés* volt az ›életelv‹). Ádám *gyöngéje* pedig az, hogy számos meghaladhatatlan meg kíván haladni. Az alkotás által halandóságán lépne túl (Egyiptom), a szent erkölcsöt gyakorlati erkölccsé tenné (Athén), a testi örömökkal elnyomná szellemi vágyait (Róma) vagy éppen a nyers érdekek ellentétéből kívánna harmóniát létrehozni (London) stb., de az egyik gyöngé a másik ellen támad, s végül is ez a vágyak közötti küzdelem válik hajtóerővé, mely *gondviselésként* tartja életben az emberiséget.”

Striker a véleményét ebben a kérdésben végül egy mondatban foglalja össze: „Az isteni gondviselő – Madách levelével ellentétben – ténylegesen nem avatkozik be a Tragédia folyamán a történelembe – kemény és komoly szójátékkal élve bizony *maga az ember vált minden gond viselőjévé*, ezt senki át nem veheti immár a gondolkodó, kételkedésre képes lénytől.”

Madách hitét a kora egyházi helyzete és teológiájához mérhetjük. Előtérben áll a *gondviselő* Isten. Egy drámaíró ma sem teológus, de annyi mégis kiténik a Tragédia szerkezetéből, vélem, hogy Madách tud a világkormányzó Istenről. S ebben Lucifer Isten eszköze. Ez a keresztény hit látása. Madách keresztény hite még korához képest is kérdéses. Ám annyi feltehető, hogy a *levéltíró* Madách személyes meggyőződése az idézett levelében érvényesül, s nem annyira a Tragédiában. S ha ez így lenne, akkor a Tragédiát az ő szemével kell néznünk; ebben az esetben az utolsó mondat – keresztény látás.

Egy írásművet az olvasó szemüvegén át is magyarázni kell: az olvasó ezzel társszerzővé válik. Ez persze az értelmezés pluralizmusát is jelenti. A szerző szövege messzebb és több irányban száll, mint ahogyan az író elgondolta. Striker Sándor leveléből idézem: „engem ›Az ember tragédiája‹ és Madách elméleti írásai foglalkoztatnak, így hát ezek alapján írom le az alábbiakat, noha természetesen fennáll annak

veszélye is, hogy sok mindent én magam vetitek ki rá.” Ezzel tulajdonképpen ugyanazt mondja, mint az olvasóközpontú irodalmi kritika. Sőt mindehhez azt is hozzáteszem: *előfeltevés* nélkül nincs író és olvasó ember. Még a fordító sem semleges ember. Reményik Sándor erdélyi költő egy sora, „A fordítás, a fordítás-alázat” inkább biztatás arra, hogy a jó fordító igyekszik kikapcsolni magát és megalázza magát az alkotó szándéka előtt.

Mindebből pedig az következik, hogy érthető, ha én keresztény hittel mást olvasok ki a Tragédia döntő (utolsó) sorából, mint Striker Sándor, aki hozzám írt levelében becsületes őszinteséggel megírja, hogy sem gyermekkorában, sem a későbbiekben nem tudott „megbarátkozni a szertartásokban megjelenő hitek világával, akár vallási, akár politikai értelemben voltak azok”.

Az „emberi gyöngé” az én olvasatomban egyrészt általában elfogadott gondolat. Most került kezembe egy Győrött publikált tanulmányom. Az evangélikus értelmiségi folyóirat 1945. évi első (és utolsó) száma, amelyben „A történelem titka” című esszé is megjelent, a háborús viszonyok miatt mindössze 10 oldalra zsugorodott, és a Sopronban élő szerkesztő, Karner Károly egyetemi tanár két rövid írásán kívül az enyémet foglalta magában. Írásakor a szovjet csapatok már áttörték a Székesfehérvár mentén húzódó frontvonalat. Ebben írtam: „Az emberiség nagy felfelé törései mindig mélybe zuhanásban végződtek. Ez az örökös nekirugaszkodás és visszahanyatlás a történelem jellegzetessége, amit a józanul gondolkodónak be kell látnia a keresztény hit világossága nélkül is.” Majd Madách művére is utalva ezt fűzöm hozzá: „A történelem titka: az ember tragédiája, csúcsponton tárul fel egy-egy háborúban. Amikor szinte máról holnapra szemünk előtt zuhan vissza a <fejlődésben> az emberiség, s maga töri össze, amit épített.” Abban a pillanatban messze nem volt aktuális, hogy hozzátegyem: a két világháborúban is nagy vívmányok születtek az emberiség javára. (Ezután tértem rá a történelem titkának Isten ígéje fényében való értelmezésére. – A folyóirat címe: Keresztyén Igazság.)

Az „emberi gyöngé” az én olvasatomban másrészt: az ember vétkes állapota. Mi hívő keresztények kiolvastuk ezt a Tragédiából. Sőt Madách idézett leveléből is (fusson vissza az Olvasó írásom ötödik bekezdéséhez). *Második kérdésem* Striker Sándorhoz így hangzott: Milyen eszmei, világnézeti tanulságot vont le Madách az emberiségnek általa megírt drámába sűrített történelméből? Válaszából idézek: „Az ember a tudás megszerzésével kivívta magának a szabad akaratot is: <Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsul áll Isten kegyelme>. Úgy vélem tehát, hogy Madách szemléletében az egyén szabad s alkotóképes, ám nem elegendő boldogságához annak tudata, hogy faja fennmarad, s az emberiség egésze esetleg folytatja művét – mert mint egyén tudatában van önnön véges létének. Ezzel szemben az ember nem történelme ugyan (erkölcsi) bukások sorozata, de összességében viszont megőrzi mindazokat a szellemi értékeket, amelyeket az – esetleg éppen elbukó – egyének hoztak létre az idők folyamán. Így az emberiség világa értékekben gazdagabbá válik anélkül, hogy erkölcsileg javulna.”

Striker Sándor magyarázatából és idézéséből számunkra nyilvánvaló, hogy Madách *anonim keresztény* (Karl Rahner újszerű, nagyon találó gondolata). A szabad akarat teológiai értelmezésünkben nem azt jelenti, hogy nincs az ember döntési helyzetben. H. Thielicke neves evangélikus teológus etikájában, a szituációs etika elnevezésű részletében, éppen azt fejt ki, hogy az ember gyakran kerül olyan helyzetbe, szituációba, amikor dönteni kell a jó vagy rossz között, vagy – s ezek a helyzetek az élet drámai pillanatai – választania kell két, egyformán rossz, vétkes megoldás között. S a keresztény ember ilyenkor saját felelősségére dönt a kettő közül

az egyik mellett – a bűnbocsánat bizonyosságában. Ez az etikai álláspont rendkívül közel áll a Tragédia idézett soraihoz: szabadon választani „bűn és erény között. / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsul áll Isten kegyelme”. Az pedig, hogy az emberiség „értékekben gazdagabbá válik anélkül, hogy erkölcsileg javulna” – igaz, ám hozzáteszem, hogy az Istenhez való negatív viszonyuk sem változik az embereknek, míg el nem fogadják a Krisztusról szóló evangéliumot.

A harmadik kérdés Madách hitére vonatkozott. Ehhez hozzáfűztem, amit már a fentebbiekben említettem –, hogy Madáchnál legfeljebb a gondviselés hitéről lehet szó, krisztocentrikus, krisztusközpontú hite nincs, ez nem egyedül az ő hibája, hanem a korabeli egyházé. A legtöbb „vallásos” embernél ma is ugyanúgy van, noha az evangélikus egyház igehirdetőinek többsége (remélem) tudja, hogy mi a kegyelem. Striker Sándor válaszával egyetérték: „Madách hitéről, vallásosságáról csak tartózkodóan írnék, ismét csak írásai alapján. Mind a Tragédia, mind pedig feljegyzései arról tanúskodnak, hogy nem volt elkötelezettje vallásos dogmáknak. Mint gondolkodó olyan filozófiai szintig jutott el, ahol – úgy vélem – nem tudta elkötelezni magát egyetlen vallás vagy istenkép mellett.” Az sem meglepő, amiről Striker a továbbiakban ír: „Jegyzeteiben is több helyen található a hagyományos valláson túllépő felfogást mutató gondolatok”. Ezeket a Madách-sorokat nem vetem itt papírra, mert lényegében az eddig mondottakat erősítik.

A negyedik kérdésemről már tárgyaltunk: A Tragédia végső tanulsága, a további bizakodó küzdésre biztatás ellentmond a mű egész megelőző folyamatának. Ez a ›csak azért is‹, ez az ›annak dacára‹, ez a ›mégis‹ az igazi keresztény hit alapvető magatartása.

A vezérfonalat átadom az Olvasónak továbbfűzésre vagy ellentmondásra!

Georg Trakl

Téli este

Ha ablakba gyűl a hó,
s hosszan cseng az est harangja,
megterítettek sokakra,
s a ház jó oltalmazó.

Egy-egy vándor érkezik
sötét útról kapujába.
Az üdv aranyszirmú fája
mélyből gyűjti nedveit.

Megkövesült fájdalom
a küszöb. Belép a vándor.
Szeplőtlen fényben világol
kenyér s bor az asztalon.

Hárs Ernő fordítása